

МАТИ-ОЛЕНИЦЯ

ЛЕГЕНДА

(з повісті «Білий пароплав»)

*З російської переклав
Володимир Нарозя*

Сталося це дуже давно. За давніх-давнішніх часів, коли лісів на землі було більше, ніж трави, а води в наших краях було більше, ніж суходолу, жило собі одне киргизьке плем'я на березі великої і холодної ріки. Енесай називалася та ріка. Протікає вона далеко звідси, в Сибіру. На коні туди скакати три роки і три місяці. Тепер ця ріка зветься Єнісей, а о тій порі називалася вона Енесай. Через те і пісня була така:

Чи ж є ріка ширша, ніж ти, Енесаю,
Чи ж є земля краща, ніж ти, Енесаю?
Чи ж є горе глибше, ніж ти, Енесаю,
Чи ж є воля більша, ніж ти, Енесаю?

Нема ріки ширшої, ніж ти, Енесаю,
Нема землі кращої, ніж ти Енесаю,
Нема горя глибшого, ніж ти, Енесаю,
Нема волі більшої, ніж ти, Енесаю.

Ось такою вона була, ріка Енесай.

Різні народи стояли тоді на Енесаї. Важко доводилося їм, адже жили вони у постійній ворожнечі. Багато ворогів оточувало й киргизьке плем'я. То одні нападали, то інші, то киргизи самі чинили набіги: викрадали худобу, палили житла, вбивали людей. Убивали всіх, кого вдавалося вбити, – такі були часи. Люди були безжальними один до одного. Людина знищувала людину. Врешті дійшло до того, що нікому стало сіяти, примножувати худобу, полювати на звіра. Простіше було грабувати – прийшов, убив, забрав. За вбивство потрібно було розплачуватися ще більшою кров'ю, а на помсту відповідати ще більшою помстою. Чим далі, тим усе більше проливалось крові. У людей потьмарився розум. Нікому було примиряти ворогів. Найрозумнішим і кращим вважався той, хто вмів зненацька напасти на ворога, знищити чуже плем'я до остатньої душі, захопити худобу і багатства.

З'явився у тайзі дивний птах. Співав, плакав ночами до світанку людським тужливим голосом, приповідав, перелітаючи з гілки на гілку: «Бути великій біді! Бути великій біді!» Так воно і сталося, настав отой страшний день.

Того дня киргизьке плем'я на Енесаї ховало свого старого вождя. Батир Кульче багато років був їхнім ватажком, у багато походів ходив, у багатьох січах рубався. У боях уцілів, та настала година його смертна. У великій жалобі перебували одноплемінники два дні, а на третій день зібралися віддати тіло батира землі. За давнім звичаєм тіло вождя належало нести в останню путь берегом Енесаю урвищами і кручами, щоб з висоти попрощалася душа померлого з материнською рікою Енесай, адже «ене» – це ненька, а «сай» – це русло, ріка. Аби душа його проспівала востаннє пісню про Енесай.

Чи ж є ріка ширша, ніж ти, Енесаю,
Чи ж є земля краща, ніж ти, Енесаю?
Чи ж є горе глибше, ніж ти, Енесаю,
Чи ж є воля більша, ніж ти, Енесаю?

Нема ріки ширшої, ніж ти, Енесаю,
Нема землі кращої, ніж ти Енесаю,
Нема горя глибшого, ніж ти, Енесаю,
Нема волі більшої, ніж ти, Енесаю...

На поховальній сопці біля відкритої могили належало батира підняти над головами і показати йому чотири сторони світу: «Ось твоя ріка. Ось твоє небо. Ось твоя земля. Ось ми, народжені від одного з тобою кореня. Ми всі прийшли проводити тебе. Спи спокійно». На пам'ять далеким нащадкам на могилу батира клалася кам'яна брила.

У дні поховань юрти всього племені розставляли ланцюгом по берегу, щоб кожна сім'я могла попрощатися біля свого порогу з батиром, коли його тіло будуть нести на поховання, схилити до землі білий прапор жалоби, голосити і плакати, а потім іти далі разом з усіма до наступної юрти, де знову голоситимуть і плакатимуть та схилятимуть білий прапор жалоби, і так до кінця шляху, до самої поховальної сопки.

Вранці того дня сонце вже сходило на свій денний шлях, коли скінчилися всі приготування. Були винесені бунчуки з кінськими хвостами на держаках та бойові обладунки батира – щит і спис. Коня його покрили поховальною попоною. Сурмачі приготувалися сурмити у бойові сурми – карнаї, барабанщики вдарити у барабани – добулбаси – так, щоб тайга задвигтіла, щоб птахи хмарою злетіли до неба і закружляли з гамом і стогоном, щоб звір біг гущавиною з диким хропінням, щоб трава припала до землі, щоб луна пішла горами, щоб гори здригнулися. Плакальниці розпустили волосся, аби оспівати у сльозах батира Кульче. Джигіти прилякли на одне коліно, щоб на міцні плечі підняти його тлінне тіло. Усі були наготові, чекаючи виносу батира. А на узліссі стояли на прив'язі дев'ять жертвоних кобил, дев'ять жертвоних биків, дев'ять дев'яток жертвоних ягниць для поминальної тризни.

І тут сталося непередбачуване. Як не ворогували енесайці між собою, але у дні похорон вождів не прийнято було йти війною на сусідів. А тепер полчища ворогів, що непомітно оточили на світанку занурене у скорботу становище киргизів, водночас вискочили зі своїх схованок з усіх боків так, що ніхто й не встиг ускочити в сідло, ніхто не встиг взятися за зброю. І розпочалося небачене побоїще. Вбивали всіх підряд. Так було задумано ворогами, щоб одним ударом позбутися гордого племені киргизів. Убивали геть-чисто всіх, щоб нікому було пам'ятати про цей злочин, нікому було мстити, щоб роки занесли сипучим піском сліди минулого! Було – не було...

Людину довго народжувати і ростити, а вбити – швидко-швидко. Багато вже лежали порубані, потопаючи в калюжах крові, багато кинулися в річку, рятуючись від мечів і списів, та й потонули у водах Енесаю. А вздовж берега, вздовж кручі і урвищ за багато верст було видно охоплені полум'ям киргизькі юрти. Ніхто не встиг утекти, нікого не залишилося в живих. Все було сплюндровано і випалено. Тіла переможених скинули з урвища в Енесай. Вороги раділи: «Тепер ці землі наші! Тепер ці ліси наші! Тепер ці стада наші!»

З багатою здобиччю пішли вороги і не помітили, як повернулися з лісу двоє дітей – хлопчик і дівчинка. Неслухняні і грайливі, вони ще вранці потайки від батьків побігли у найближчий ліс дерти луби на козуби. Загралися і не помітили, як зайшли глибоко в гущавину. А коли почули шум і крики побоїща, повернулися назад, і не застали живими ні батьків, ні матерів своїх, ні братів, ні сестер. Побігли вони плачучи від згарища до згарища, і ніде жодної живої душі. Осиротіли в одну мить. У цілому світі залишилися одні. А в далині клубочився пил, вороги гнали до своїх володінь табуни і отари, захоплені у кривавому набігу.

Побачили діти густу куряву від кінських копит і пустилися навздогін. Бігли діти за лютими ворогами, плакали і кликали їх. Лише діти могли так вчинити. Замість того, щоб сховатися від убивць, вони почали їх наздоганяти. Аби не залишатися самими-самісінькими, аби піти геть від потрощеного осоружного місця. Взввшись за руки, хлопчик і дівчинка бігли за погоничами, просили почекаати, просили забрати з собою. Та де ж було почути їх слабкі голоси у гуркоті, іржанні й тупоті, в гарячому бігу стада та викрадачів!

Довго у відчаї бігли хлопчик і дівчинка. Але так і не наздогнали. А потім упали на землю. Боялися озирнутися навколо, боялися поворухнутися. Страшно їм було. Притиснулися один до одного і незчулися, як заснули.

Недарма кажуть – у сироти сім доль. Ніч пройшла благополучно. Звір їх не потривожив, лісові страховиська не забрали. А коли прокинулися, був ранок. Сонце світило. Птахи співали. Піднялися діти й знову побрели слідами викрадачів. Збирали дорогою ягоди і коріння. Йшли вони, йшли, а на третій день зупинилися на горі. Дивляться: вниз, на широкому зеленому лузі, велике гульбище. Скільки юрт видніється – не злічити, скільки вогнищ димить – не злічити, скільки люду довкола вогнищ – не злічити. Дівчата на

гойдалках гойдаються, пісні співають. Силачі для потіхи народу, як беркути кружляють, кидають один одного додолу. То вороги святкували свою перемогу.

Стояли на горі хлопчик і дівчинка, не наважувалися підійти. Але дуже хотілося їм опинитися біля багать, де так смачно пахло смаженим м'ясом, хлібом, дикою цибулею.

Не втрималися хлопчик і дівчинка, почали спускатися з гори. Здивувалися хазяї прибульцям, обступили їх юрбою з усіх боків.

– Хто ви? Звідки?

– Ми голодні, – відповідали хлопчик і дівчинка, – дайте нам поїсти. Ті здогадалися з їхньої мови, хто вони такі. Зашуміли, загаласували. Почали сперечатися: вбити їх, недобите вороже сім'я, відразу ж, чи до хана відвести? Поки сперечалися, якась жаліслива жінка зуміла всунути дітям по шматку вареної конини. Потягли їх до самого хана, а вони не могли відірватися від їжі. Завели їх у високу червону юрту, біля якої стояла варта зі срібними сокирами. А становищем пролетіла тривожна звістка, що невідомо звідки з'явилися діти киргизького племені. Що б це могло означати? Усі покидали свої забави і гульбища, збіглися величезним натовпом до ханської юрти. А хан в ту хвилину сидів на білій, як сніг, кошмі зі своїми поважаними воїнами. Пив кумис, підсолоджений медом, пісні слухав величальні. Коли дізнався хан, з якого приводу до нього звернулися, в страшну лють упав. «Як ви посміли потривожити мене? Хіба не перебили ми усе плем'я киргизьке? Хіба не зробив я вас володарями Енесаю на віки вічні? Чого ж ви збіглися, легкодухи? Подивіться, хто перед вами! Ей, Ряба Кульгава Бабо! – крикнув хан і наказав їй вийти з натовпу. – Відведи-но їх у тайгу і зроби так, щоби на цьому скінчилося плем'я киргизьке, аби згадки про нього не було, а ім'я його забулося навіки. Іди, Ряба Кульгава Бабо, зроби все так, як я велю...»

Мовчки підкорилася Ряба Кульгава Баба, взяла хлопчика і дівчинку за руки і повела їх геть. Довго йшли вони лісом, а згодом вийшли на беріг Енесаю до високої кручі. Ряба Кульгава Баба зупинила діточок, поставила поряд на краю прірви. І перед тим, як зіштовхнути їх вниз, промовила:

– О могутня ріко Енесаю! Якщо гору скинути у твої глибини, потоне вона, як камінь. Якщо кинути сосну вікову, понесе її, як тріску. Прийми ж у свої води дві маленькі піщинки – двох діточок людських. Немає їм місця на землі. Чи ж то казати тобі, Енесаю? Якби зірки стали людьми, їм не вистачило б неба. Якби риби стали людьми, їм не вистачило б річок і морів. Чи ж то казати тобі, Енесаю? Забери їх, віднеси їх. Нехай вони покинуть наш знавіснілий світ малими з чистими душами, з совістю дитячою, не заплямованою злими намірами і злими справами, щоб не знати їм людського страждання і самим не заподіяти страждань іншим. Забери їх, забери їх, могутній Енесаю...

Плачуть, ридують хлопчик і дівчинка. Та чи до слів їм бабиних, коли вниз у прірву страшно глянути. У глибині хвилі шалені перекочуються.

– Обійміться ж, дітки, наостанок попрощайтесь. – сказала Ряба Кульгава Баба. А сама засукала рукави, щоб зручніше було кидати їх у прірву. І каже. – Ну що ж, пробачте мені, дітки. Напевне, доля така. Хоч і проти своєї волі роблю я цю справу, але задля вашого блага...

Тільки-но сказала вона ці слова, як поряд пролунав голос:

– Постривай, велика мудра жінко, не губи безвинних дітей. Обернулася Ряба Кульгава Баба, глянула – здивувалася, стоїть перед нею олениця, самиця маралів. Та такі очі у неї величезні, дивляться з докором і сумом. А сама олениця біла, як молозиво породіллі, черево бурою шерстю вкрите, як у малого верблужати. Роги – краса – розлогі, неначе крона осінніх дерев. А вим'я чисте та гладесеньке, як груди жінки-годувальниці.

– Хто ти? Чому говориш людською мовою? – запитала Ряба Кульгава Баба.

– Я Мати-олениця, – відповідала їй та. А заговорила, бо інакше ти не зрозумієш мене, не послухаєш.

– Чого ти хочеш, Мати-оленице?

– Відпусти дітей, велика мудра жінко. Прошу тебе, віддай їх мені.

– Навіщо вони тобі?

– Люди вбили моїх двійнят, двох оленят. Я шукаю собі дітей.

– Ти хочеш їх вигодувати?

– Так, велика мудра жінко.

– Ти добре подумала, Мати-оленице? – засміялася Ряба Кульгава Баба. – Адже вони людські діти. Вони виростуть і вбиватимуть твоїх оленят.

– Коли вони виростуть, то не вбиватимуть моїх оленят, – відповідала їй самка маралів. – Я стану їм матір'ю, а вони – моїми дітьми. Хіба вони вбиватимуть своїх братів і сестер?

– Ой, не кажи, Мати-оленице, не знаєш ти людей! – захитала головою Ряба Кульгава Баба. – Не те що лісову звірину, вони й одне одного не жаліють. Віддала б я тобі сиріток, щоб ти сама дізналася, що правдиві мої слова, але ж і цих дітей люди повбивають. Навіщо ж тобі стільки горя?

– Я поведу дітей у далекий край, де їх ніхто не знайде. Змилуйся над діточками, велика мудра жінко, відпусти їх. Вим'я моє повнісіньке. Плаче моє молоко за дітьми. Прагне моє молоко дітей.

– Ну що ж, коли вже так, – подумавши промовила Ряба Кульгава Баба. – Бери їх, та забирайтеся звідси чимшвидше. Веди сиріт у свій далекий край. Та якщо загинуть вони на шляху далекому, якщо повбивають їх розбійники перестрічні, якщо чорною невдячністю відплатять тобі твої діти людські, – нарікай на себе.

Подякувала Мати-олениця Рябій Кульгавій Бабі. А хлопчикові і дівчинці сказала:

– Тепер я ваша мати, ви мої діти. Поведу я вас у далекий край, де лежить серед снігових гір лісистих гаряче море Іссик-Куль.

Зраділи хлопчик і дівчинка, чимдуж побігли за Рогатою Матір'ю-оленицею. Але згодом вони втомилися, ослабли, а путь далека – від одного

краю світу до іншого. Не відійшли б вони далеко, якби Рогата Мати-олениця не годувала їх молоком своїм, не зігрівала б ночами тілом своїм. Довго йшли вони. Усе далі позаду лишалася їх стара батьківщина Енесай, але і до нової батьківщини, до Іссик-Куля, ще було дуже далеко. Літо й зиму, весну, літо і осінь, ще літо й зиму, ще весну, ще літо й осінь пробиралися вони крізь нетрі лісів, спекотними степами, сипучими пісками, через високі гори й бурхливі ріки. Гналися за ними зграї вовків, але Рогата Мати-олениця, посадивши дітей на себе, втікала від лютих звірів. Гналися за ними на конях мисливці зі стрілами, кричали: «Олениця вкрала дітей людських! Тримай! Хапай!» – і стріли пускали навздогін; і від них, від непроханих рятувальників, відносила дітей Рогата Мати-олениця. Бігла вона швидше за стрілу, лишень шепотіла: «Міцніше тримайтеся, дітки мої, – гонитва!»

Привела нарешті Рогата Мати-олениця дітей на Іссик-Куль. Стояли вони на горі – дивувалися. Навкруги снігові хребти, а посеред вкритих зеленим лісом гір скільки бачить око – море хлюпочеться. Ходять білі хвилі синьою водою, вітри женуть їх здалеку, проганяючи в далечінь. Де початок Іссик-Кулю, де кінець – не взнати. З одного краю сонце встає, а на іншому ще ніч. Скільки гір навколо Іссик-Кулю – не зрахувати, а за тими горами скільки ще таких же снігових гір височіє – теж не вгадати.

– Це і є ваша нова батьківщина, – сказала Рогата Мати-олениця. – Будете жити тут, землю орати, рибу ловити, худобу розводити. Живіть тут у мирі та любові тисячі літ! Хай продовжується ваш рід і примножується. Нехай нащадки ваші не забувають мови, яку ви сюди принесли, хай вони з насолодою говорять і співають рідною мовою. Живіть, як мають жити люди. А я буду з вами і з дітьми ваших дітей повсякчас...

Ось так хлопчик і дівчинка, останні з киргизького племені, знайшли собі нову батьківщину на благословенному і вічному Іссик-Кулі.

© Переклад Володимир Нарозя, м. Бішкек, 2020

Переклад здійснено за виданням:

Чингиз Айтматов. Мать-Олениха (Легенда из повести «Белый пароход»).
– Фрунзе: Мектеп, 1983.